

Els Borja i els escriptors valencians coetanis

EULÀLIA DURAN

Institut Internacional d'Estudis Borgians

Durant prop de cent anys, els Borja aconseguiren, des del solí pontifici, dominar Itàlia políticament i eclesiàsticament, i el regne de València des de la seu arquebisbal i des del ducat de Gandia. Foren objecte de grans elogis, però també de greus acusacions. Actuaren com un clan familiar, que ha estat titllat de mafiós per la seva actuació sense escrúpols, que no es detenia davant l'assassinat –fet aleshores freqüent, d'altra banda– per a accedir al poder i mantenir-s'hi, però alhora paternal i tendre en les relacions familiars. Utilitzà l'Església com a trampolí i sistema d'enriquiment, però també recuperà per a aquesta un patrimoni que anava a la deriva. Tingué al seu servei familiars i amics, molts d'ells valencians que es traslladaren en nombre elevat a Roma a “fer les Itàlies”, cosa que féu popular l'exclamació “oh Déu, l'Església de Roma en mans dels catalans!”. Suspiciões, enveges, por a perdre els propis privilegis, ambicions contràries dins el mosaic polític italià, invasions des de l'exterior de França i Espanya, tot ajudà a formular un corpus en bona part llegendari en contra de la família des de la mateixa Roma. ¿Fins a quin punt aquest corpus en pro i en contra dels Borja prosperà també al regne de València durant el segle XVI, tenint en compte que durant prop de vuitanta anys els membres més conspicus de la família foren arquebisbes de València i que els ducs de Gandia, procedents directament de l'estirp del papa, s'afirmaven com una de les principals cases nobles valencianes? Coneixem textos contraris a la família al regne de València o en general a la Corona d'Aragó? O laudatoris? Per intentar respondre fins on sigui possible amb els actuals coneixements, dividiré l'exposició en tres etapes cronològiques:

- 1) 1497-1511: El clima polític italià.
- 2) 1511-1550: La consolidació del ducat de Gandia.
- 3) 1550-1592: L'orquestració literària valenciana en pro i en contra dels Borja.

1) 1497-1511: EL CLIMA POLÍTIC ITALIÀ

Els Borja, principalment el segon papa Borja i els seus fills, van tenir una mala imatge, sobretot a Itàlia, ja durant el pontificat d'Alexandre VI, però sobretot arran de la seva mort. El poder i la riquesa que aquest va acumular fomentà l'enveja i el temor

dels diversos prínceps italians, en especial d'aquells que eren teòricament súbdits del pontífex o veïns d'aquest. El comportament familiar del papa en intentar utilitzar els seus fills per a crear un regne a Itàlia i consolidar el soli pontifici dins la família, ajudà a crear enemistats. I si bé els papes anteriors també tingueren fills (Innocenci VIII dos fills, Pius II dues filles, Giuliano della Rovere –després papa Juli II– tres filles), Alexandre VI en tingué més (almenys set de documentats), els legitimà, seguint la conducta del seu predecessor Innocenci VIII, celebrà pomposament els natalicis, les noces i els enterraments d'aquests a les pròpies estances del Vaticà, fet que sí que ja era una novetat. El seu comportament no era gaire diferent del que aleshores imperava a Roma, però la manca de discreció –fills naturals, compra de càrrecs, crims– sobrepassava els límits dels papes anteriors, per l'ambició projectada en els fills, per l'ostentació de les festes, en especial els carnavals, les visites de personalitats polítiques importants. Al costat, això sí, de solemnes celebracions litúrgiques, d'oracions encomiàstiques, d'exaltació del poder eclesiàstic, de simbolismes com el bou de l'escut borgià, de pronòstics i de profecies que ressorgien sempre a l'entorn del poder. Només cal recordar la festa de la coronació d'Alexandre VI el 1492, el programa iconogràfic de les estances vaticanes que ordenà pintar, etc.¹ Fixem-nos ara principalment en algunes de les crítiques que desembocaren en la llegenda negra.

Efectivament, aquesta ja es forjà durant el pontificat d'Alexandre VI. El primer que l'atacà directament fou el frare dominicà ferrarès Girolamo Savonarola (mort el 1498), que arribà a negar-se a reconèixer Alexandre VI com a papa perquè havia obtingut la tiara per mitjà de simonia i pel seu comportament.²

També foren freqüents els pasquins insultants que apareixien a la famosa estàtua romana. El cronista i historiador d'Índies Gonzalo Fernández de Oviedo, que arribà a Roma el 1500, n'explica l'agressivitat.³ Un exemple és precisament l'acusació de simonia practicada per Alexandre VI:

Pasquín no lo queriendo callar ni comportar, amanesció un día con dos versos latinos que dexían: “Vendit Alexander calices altares Christi / emerat ille prius

¹ REQUESENS, 2006-2007.

² FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, 2005: 644.

³ FERNÁNDEZ DE OVIEDO, 1989. Gonzalo Fernández de Oviedo (1478-1557) estigué al servei del príncep *don Joan*, que morí a Salamanca el 1497. A Màntua entrà al servei del cardenal Joan de Borja-Llançol (ibíd.: 308). A la mort d'aquest, el 1500, passà a Roma; el mateix any anà a Nàpols al servei del rei Frederic fins a l'expulsió d'aquest, en què passà a Espanya. Residí molts anys a les Índies. Una de les seves obres, en la qual treballà uns trenta anys i deixà inacabada, *Batallas y quinquagenas*, aporta valuoses informacions de l'ambient italià de l'època. L'obra, coneguda en part, és dedicada a fer el retrat, dialogat, de diversos personatges de la noblesa hispànica, entre els quals alguns Borja. Redacció iniciada el 1535, que durà uns trenta anys; les darreres dates: 1550/1552. L'obra concebuda havia de tenir 4 batalles, cada batalla 4 *quinquagenes* i cada *quinquagena* 50 diàlegs. Això representaria un total de 800 diàlegs. El manuscrit autògraf, incomplet, base de l'edició, es troba a la Biblioteca Universitària de Salamanca, núm. 359; comprèn 132 diàlegs. D'aquests, com veurem, cinc són dedicats a membres de la família Borja.

vendere iure potest”.⁴

Un altre exemple és el cas de l'assassinat del marit de Lucrècia Borja, Alfons d'Aragó, el 1498, que ningú no s'atrevia a comentar:

Sólo Pasquín, desde a algunos días, habló en ello, e aun no muy claro, porque aunque es piedra, temió, [pero] dió a entender quel duque de Valentinoes lo avía fecho e que era otro segundo e semejante omicidio al que cometió Caín.⁵

També Pasquí atribuï a Cèsar Borja altres crims, com la mort del seu germà el segon duc de Gandia, Joan de Borja:

se pudo bien entender quién pudo ser el auctor desos y otros muchos males que Pasquín, e auna la común opinión de todos, lo registraron e pusieron a cuenta e cargo de don Çesar de Borja.⁶

Però la mala fama es consolidà sobretot arran de la mort del papa el 1503. Coneixem la terrorífica descripció de la mort del pontífex per part del dietarista pontifici Johannes Burchard i la reproducció –o invenció– per aquest de la *Carta a Savelli*, el pamflet més conegut contra Alexandre VI i la seva família (1501), en el qual considerava el papa com el mateix Anticrist i Cèsar àvid de poder per a formar el ducat de Romania, obra del diable. Francesco Guicciardini (1483-1540), en la seva obra primerenca *Storie fiorentine*, escrita entre 1508 i 1512, féu un retrat d'Alexandre VI arran de la seva mort, titllant-lo de contenir tots els vicis, luxuriós d'ambdós sexes, incestuós amb la seva filla Lucrècia, responsable de l'enverinament de molts cardenals i prelats per a apoderar-se dels seus béns, de moltes morts violentes, sense religió i sense fe; no tenia cap cura de la justícia, fins al punt que Roma esdevingué durant el seu pontificat una cova de lladres i d'assassins.⁷ El mateix historiador, en la *Storia d'Italia*, difongué que la seva mort havia estat conseqüència d'un suposat verí que accidentalment matà el mateix papa Borja.⁸ Al cor dels degradadors se sumà l'humanista napolità Jacopo Sannazaro (vers 1456-1530), que dedicà al papa un dels seus epigrames més virulents, en forma d'epitafi dirigit al vianant, en què li explicava que es tractava de la tomba d'aquell que,

⁴ FERNÁNDEZ DE OVIEDO, 1989: 303. “Alexandre ven els calzes i altars de Crist que havia comprat primer” (al·lusió al preu del seu nomenament pontifici).

⁵ *Ibid.*: 44 i 303.

⁶ *Ibid.*: 44.

⁷ GUICCIARDINI, 1968: 263-264.

⁸ PHILLIPS, 1977: 177, cita el paràgraf de la *Storia d'Italia*, de Francesco Guicciardini: “Concorse al corpo morto d'Alessandro in San Piero con incredibile allegrezza tutta Roma, non potendo saziarsi gli occhi d'alcuno di vedere siento un serpente che con la sua immoderata a, bizione e pestifera perfidia, e con tutti gli esempi di orribile crudeltà di monstuosa libidine e di inaudita avaricia, vendendo senza distinzione le cose sacre and le profane, aveva attossicato tutto il mondo”.

dominat per una libidinosa set de sang, enrunà tantes ciutats il·lustres, tants regnes, matà tants senyors per enriquir els seus parents. Va devastar, reduir, enrunar completament el món sencer amb les rapinyes, amb ferro i amb foc; infringí tant les lleis humanes com les divines i Déu mateix [...]. I tot i amb això, fou durant onze anys pontífex a la ciutat de Ròmul.⁹

Un altre element negatiu s'hi afegí, per obra de diplomàtics venecians (Girolamo Priuli), i és la difusió que el papa “havia donat l'ànima i el cos al dimoni de l'infern” a canvi de ser elegit durant el conclave de 1492. Era un precedent del mite de Faust i, indirectament, una manera d'explicar el gran poder que havia arribat a adquirir a tot Itàlia.¹⁰ Aquest era l'ambient a Itàlia després de la mort del papa. Els detractors estaven al servei dels enemics polítics: Roma, Florència, Venècia, Nàpols.

La manca de *pedigree* aristocràtic dels Borja creava problemes i suscitava burles a Itàlia. Les biografies i els panegírics dels dos papes o dels seus familiars recorrien a al·lusions generals sobre la noblesa del llinatge com en el cas d'il Platina¹¹ o a malabarismes com els de G. Cantalicio, que evitava el tema en el seu poema sobre les noces de Lucrècia i Alfons d'Este.¹²

Traslladem-nos ara a l'escenari valencià per a examinar si s'hi respirava el mateix clima.

2) 1511-1550: LA CONSOLIDACIÓ DEL DUCAT DE GANDIA

Aquest període correspon als governs del tercer duc Joan de Borja i Enríquez i del quart duc Francesc de Borja (del 1543 al 1550) fins a l'abdicació d'aquest en entrar a la Companyia de Jesús. El ducat s'havia anat distanciant d'Itàlia per a incorporar-se a l'esfera hispànica. Un símbol d'aquest canvi de direcció és el trasllat d'Itàlia a Gandia de les despulles dels dos ducs anteriors.

En general, els Borja hi eren tractats amb naturalitat i amb bona dosi d'ironia. Per exemple, el 1511, amb la publicació, a València, del famós *Cancionero general* d'Hernando del Castillo, els Borja hi apareixen com a personatges literaris i cortesans, començant pel cardenal Roderic de Borja, després papa Alexandre VI. El *Cancionero*,

⁹ “Preso da una libidinosa sete di sangue, rovinò tante illustri città, tanti regni, ammazzó tanti signori, per impinguare i suo nati. Il mondo intero devastò, stremò, rovinò completamente, con le rapine, col ferro e col fioco; calpestò le leggi umane e non meno quelle divine e Dio stesso [...]. E tuttavia, nella città di Romolo stette pontefice per undici anni”.

¹⁰ LAWE, 1998: 63-82.

¹¹ PLATINA, 1913-1932: 339, inclogué la vida de Calixt en el *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*.

¹² CANTALICIO, *Spectacula lucretiana*: “Non est borgiacos necesse dicam: / hoc novit genus orbis universus” (“no cal que parli de la família Borja perquè tothom la coneix”), quan ningú sabia d'on procedia, i passava directament a tractar les gestes de Cèsar (Biblioteca Valenciana, ms. 130, fol. 6r, informació de Maria Toldrà, ara dins GREGOROVIVUS, 2007: 223-224; PÉREZ DURÀ, 2008; vegeu també les èglogues de CANTALICIO, 1996, algunes dedicades als Borja).

format per poemes més o menys recents, incloïa al final una sèrie de poemes sota el títol d'*Obras de burlas*, que s'iniciava amb una mena de crònica burlesca en vers sobre els problemes per a aposentar el cardenal legat pontifici Roderic de Borja i el seu seguit, el 1473, a Alcalá de Henares: "Aposentamiento que fue hecho en la corte en la persona de Juvera al papa Alexandre quando vino a Castilla por legado". La població d'Alcalá de Henares és representada com una persona humana molt grassa anomenada Juvera, capaç d'allotjar en el seu cos grans quantitats de persones, animals, llacs, places, calls jueus i musulmans, etc. El responsable de l'acollida fou l'arquebisbe de Toledo, aleshores Alfonso Carrillo de Acuña. La comitiva entrà per la boca de Juvera. Roderic de Borja, el personatge principal, fou allotjat al cap, que era com un alcàsser amb diverses cambres, menjador, cuina, rebost, hort, estables. Cita alguns personatges de la comitiva, entre els quals el bisbe d'Urgell, l'influent Pere de Cardona (que havia succeït al mateix legat pontifici a la seu d'Urgell el 1472), el bisbe de Barcelona Roderic de Borja, oncle del legat, el seu confessor –"frayle honrado y gran dotor / no de regla muy estrecha"–, un "mossèn Borja" de menys importància perquè fou allotjat a l'aixella de Juvera. L'obra, més aviat sagnant, no tornà a ser publicada al *Cancionero* de 1514. Però sí que ho fou en llibre a part, sota el nom de *Cancionero de obras de burlas provocantes a risa*, a València el 1519.¹³ El to sarcàstic i burlesc prova que, almenys durant el primer quart del segle XVI, era permès parlar dels Borja irònicament.

Sembla que l'ostentació amb què viatjava el legat pontifici es féu famosa, fet que explicaria el poema anterior. El *Dietari del capellà del Magnànim* fa al·lusió a aquesta anada del cardenal legat a Castella i a la magnificència amb què hi fou rebut.¹⁴ Prèviament a l'anada a Castella, el cardenal Borja fou obsequiat a València, el mateix 1472, pel bisbe de Sigüenza Pedro González de Mendoza (després el totpoderós cardenal Mendoza) amb un convit pantagruèlic que no desmereixia del d'Alcalá.¹⁵

Tractar literàriament alguns personatges il·lustres de la societat del moment era una moda de l'època. El mateix *Cancionero general* de 1511 incloïa també un poema

¹³ *Cancionero de obras de burlas*, 1978: "Comiença un aposento que se hizo en la corte al papa Alixandre quando vino legado en Castilla, el qual aposento fue hecho en la persona de un ombre muy gordo llamado Juvera".

¹⁴ SANCHIS SIVERA, 2001: 380-381. "Lo senyor cardenal és en Castella ab molta gran honor e reverència; fon-li fets grans e molts presents; lo arcabisbe de Tholedo li ha presentat una copa d'or ab lo sobrecoç ab moltes perles e pedres fines; de presens de forment, de civades, de vins blanch e vermell e de carns tan abundantment, que bastarà a molta més gent que'l senyor cardenal aportava".

¹⁵ *Ibid.*: 376-377. "Lo senyor cardenal convidà a dinar al bisbe de Cigonça. Qui poria dir ni escriure lo gran triuñfe! Lo palau aparelat de richs draps; lo gran tinell parat amb molta diversitat de vexella de argent [...] e pres ayguamans ab molts ministrés e sons, vengueren VII coperes grans ab gingebre vert; après vengueren VII plats ab dos pagós, cascú ab lo coll e coes, e moltes perdius en cançun plat, ab penons, ab senyal de Borga, e los pagós les coronas dahorades; après vengueren quatre plats, que cascun plat portaven quatre hòmens, hon avia capons, galines, poles, hoques, ànedes, fòtges, coloms, vedela, cabrits e altres viandes prensades, e cansalada; e cascuna vianda sa salsa preciosa; e totes les viandes venien a les grans maneres de sons e trompetes [...]. Fonch un dinar e festa axí solemna e bella que'm dona de parer que fosen de aquelles festes resenblant del senyor rey don Alonso, triuñfant en honor, que no puc més encarir".

titulat *Purgatorio de amor* d'un tal batxiller Ximenes.¹⁶ Al *Purgatorio* penaven d'amor una sèrie de nobles valencians, entre els quals Roderic de Borja-Llançol i de Montcada, nebot-nét d'Alexandre VI, capità de la guàrdia pontifícia i retirat a València el 1503, a la mort del papa. Cupido, que l'acompanya, el presenta a l'autor i aquest ens explica què veié i què sentí: els planys d'amor del noble en qüestió.

Oý dezir con gran hervor
a don Rodrigo de Borja:
bien vereys en mi dolor
que-l qu-es verdadero amor
no recibe alguna forja.
Vi luego que-l travessava
por el cuerpo una saeta,
que si sacar la provava
más adentro se l'entrava
con yerva d'amor secreta.¹⁷

Quan el poema es va publicar (1511), Roderic de Borja-Llançol devia tenir uns 43 anys. El 1506 havia venut als jurats de Xàtiva el feu patrimonial dels Borja, Torre de Canals.¹⁸ Els mals d'amor no el privaren de casar-se dues vegades i tenir un total d'onze fills, complint amb la norma familiar de garantir la continuïtat del llinatge. Els seus companys del *Purgatori* encara vivien en la vida real, fet que explica l'èxit de l'obra: hi reconeixem, entre d'altres, el marquès de Cenete, els comtes d'Oliva, de Cocentaina i d'Albaida, el baró de Guadalest, el batlle de Xàtiva Francesc Fenollet, els poetes Alfons Giron de Rebolledo i Joan Ferrandis d'Herèdia.¹⁹

L'edició valenciana de 1514 del *Cancionero general* d'Hernando del Castillo publicà un nou poema, escrit vers 1510 i titulat *Dechado de amor hecho por Vázquez a petición del cardenal de Valencia, endereçado a la señora reyna de Nápoles*,²⁰ que afectava un altre membre de la família Borja, el cardenal de València Pere Lluís de Borja-Llançol i de Montcada, germà de l'esmentat Roderic de Borja-Llançol. Pere Lluís fou arquebisbe i cardenal de València de 1500 a 1511, però visqué a Itàlia al servei d'Alexandre VI i de Cèsar Borja, i des de la mort del papa el 1503 es refugià a Nàpols,

¹⁶ Possiblement escrit els primers anys del segle XVI, a judicar per l'edat avançada de tots els citats al *Purgatori*. CASTILLO, 1882; PEREA RODRÍGUEZ, 2003: 227-251.

¹⁷ XIMÉNEZ, 1511: CCXVIIr. Vegeu RODRÍGUEZ MOÑINO, 1959.

¹⁸ ARV, Arxiu del Real, 15-1-1505. Cèdula de Lluís Cerveró.

¹⁹ El marquès de Cenete, Rodrigo Hurtado de Mendoza (1464-1522); el comte d'Oliva, Serafi de Centelles († 1536); el comte de Cocentaina, Joan Roís de Corella (a. 1478?-1519); el comte d'Albaida, Cristòfor Milà d'Aragó († 1576); el baró de Guadalest, Alfons de Cardona i Fajardo († d. 1543); Roderic Corella, germà del comte de Cocentaina († 1536); Miquel de Vilanova (?); Joan i Pere Boil, cosins (?); Lluís de Calatayud, Francesc Fenollet, batlle de Xàtiva († d. 1548); el germà del baró de Toga, Ramon Carròs i de Castellví (?); el poeta Alfons Giron de Rebolledo († 1606); Joan Ferrandis d'Herèdia (1480/1485-1549).

²⁰ *Dechado de amor*, 1959: 107-113.

com altres cardenals borgians, per fugir de la persecució pontificia. Segons l'obra, el cardenal de València n'era el protagonista, servia a la muller del Gran Capità, Maria Manrique. Morí d'una caiguda de cavall en una partida de caça.

L'esmentat cardenal apareix també com a personatge literari sota el nom de "Cardenal de Brujas" en la novel·la anònima coetània *Questión de amor*, publicada a València el 1513, d'autor valencià, situada a Nàpols.²¹ Segons aquesta, era assidu cortesà de la vídua duquessa de Milà Isabel d'Aragó (filla d'Alfons II de Nàpols i cunyada de Lucrècia Borja) i de la seva filla Bona Sforza, futura reina de Polònia,²² l'heroïna de la novel·la amb el nom de Belisena. Pere Lluís de Borja destaca entre els prelats que es dedicaven a la *dolce vita* de la cort galant de Nàpols, i és el més recordat i lloat. Tanmateix, aquest retrat cortesà canvia del tot segons el cronista Gonzalo Fernández de Oviedo, que escrivia amb posterioritat al 1535, però havia conegut el cardenal i sobretot el seu germà, a qui servia quan morí el 1500:

Se fue a Nápoles donde residió como ombre de buena intención e apartado de bullicios. E bivió como señor e muy bien quisto e amigo de quietud [...] e hizo su asiento en aquella ínclita cibdad de Nápoles donde fue muy bien acatado por su gran dignidad e gentil conversación [...] e estava en gracia de su rey e en amor del papa e papas que sucedieron.²³

Podríem dir que amb aquests textos literaris es clou una etapa lligada encara amb la societat cortesana italiana i, en especial, napolitana. De moment, els Borja hi apareixen simplement i un tant irònicament com a membres de la noblesa valenciana.

Des del punt de vista social, tanmateix, el problema fonamental dels Borja era el seu origen poc noble. I en una època en què el *pedigree* familiar era essencial, això era un handicap greu. Coneixem el procés seguit per tal de resoldre-ho:

1) Alfons de Borja, aleshores vicecanceller d'Alfons el Magnànim i futur papa Calixt III, procurà la unió matrimonial de les dues branques Borja, casant, el 1419, la seva germana Isabel amb Jofré Gil de Borja, de la petita noblesa. La unió de les dues famílies es dugué a terme el 1419. Confoses les dues branques gràcies a dur el mateix cognom, els Borja menors pogueren vanagloriar-se d'un origen noble, encara que fos de la petita noblesa.²⁴

²¹ L'historiador italià Ivan Parisi, en un estudi becat per la Generalitat de Catalunya per mitjà de l'Institut d'Estudis Catalans i del qual he estat tutora (2006: "La identitat del comanador Escrivà, poeta valencià"), aventura la hipòtesi que l'autor de la novel·la podria ser el comanador Escrivà, autor dels poemes publicats sota aquest nom al *Cancionero general* d'Hernando del Castillo en les edicions valencianes de 1511 i 1514, i demostra que aquest "comendador Escrivà" s'ha d'identificar amb Baltasar Escrivà de Romaní, comanador de Sant Jaume, traductor al castellà de part de l'obra poètica d'Ausiàs Marc (1539). Sobre els Escrivà, PARISI, 2003-2004: 172-189, i en aquestes actes, *infra*.

²² *Questión de amor*, 1995: 45.

²³ FERNÁNDEZ DE OVIEDO, 1989: 455. El canvi d'òptica era degut a la fidelitat al cardenal germà i a uns motlles estereotipats.

²⁴ BATLLORI, 1994.

2) El segon pas fou emparentar el primer duc de Gandia amb la família reial castellana, els Enríquez (1485). Mort aquest abans de consumir el matrimoni (1488), el seu germà Joan de Borja, segon duc de Gandia, heretà la muller i el ducat. El tercer duc Joan de Borja i Enríquez (1494-1543) enfortí els lligams amb la reialesa casant-se amb Joana d'Aragó i de Gurrea, filla de l'arquebisbe de Saragossa (fill, aquest, de Ferran el Catòlic). El matrimoni tingué set fills i, d'un segon matrimoni (1523), Joan tingué dotze fills més. El succeí en el ducat, el 1543, Francesc de Borja, que ja era marquès de Llombai des de 1530, fins que el 1550 renuncià a favor del seu fill primogènit Carles de Borja i de Castre-Pinós (1530-1592). L'estabilitat de la casa ducal estava garantida per l'elevat nombre de fills i igualment per la seva prosperitat, gràcies al suculent negoci de la canyamel. Tenim, per tant, els ducs de Gandia, nouvinguts a la noblesa titular valenciana i rics. S'havia fet un llarg camí.²⁵

3) El tercer pas es donà el 1548 amb el casament de Carles de Borja i de Castre-Pinós (fill de Francesc de Borja) amb Magdalena de Centelles i de Cardona, que esdevindria, més tard, el 1569, comtessa d'Oliva. Era la unió de les dues grans famílies més influents de la noblesa valenciana, al seu torn emparentades amb les grans cases dels Montcada i dels Cardona valencians. Els Centelles i els Borja, i la noblesa en general, s'havien refet de l'episodi cruent de les Germanies.

Tot i amb això, l'origen noble de la família continuava en entredit. Per aquesta raó, a Itàlia, el papa Alexandre VI havia fomentat la difusió de llegendes propícies a un origen mític familiar basades en un símbol heràldic de la família –el bou– vinculat amb el déu Apis (Osiris) d'Egipte, present amb profusió a les estances vaticanes fetes pintar pel pontífex.²⁶ El papa, el dia de la seva coronació, fou identificat amb el Júpiter romà, confós habitualment amb Osiris.²⁷ Era, en tot cas, un gran esforç de mitificació de l'origen de la família Borja, que s'adiu bé amb l'exuberància de totes les empreses borgianes pontifícies.

3) 1550-1592: L'ORQUESTRACIÓ LITERÀRIA CORTESANA A FAVOR I EN CONTRA DELS BORJA

Ens trobem ja sota el govern del fill de Francesc de Borja, el duc Carles de Borja i de Castro.

El problema dels orígens pren, en aquest període, una dimensió nova, ara en el camp de la historiografia: el 1562 foren publicats a Saragossa els *Anales de la Corona de Aragón* de Jerónimo Zurita. L'autor, en parlar de l'elecció del cardenal de València Alfons de Borja com a papa Calixt III, explica els orígens familiars del nou prelat: les dues

²⁵ Ibíd.

²⁶ ANNIO DE VITERBO, 1498.

²⁷ Vegeu l'interessant estudi de CARBONELL, 1992: 480-487, especialment.

branques, una de generosos i l'altra de molt menor condició, que estava al servei dels primers i era pobra. Un d'ells, però, prosperà i arribà a papa amb el nom de Calixt III.²⁸

És conegut l'impacte social i la reacció que aquesta edició promogué, i és evident que la família Borja hi sortia molt malparada i calia activar una contraofensiva. En aquest cas, la lloança del llinatge Borja fou explícitament promoguda pel duc de Gandia Carles de Borja i de Cardona, el qual encomanà a l'historiador valencià Martí de Vicianà la reparació de l'honor familiar. Dos anys més tard, el 1564, Vicianà publicà a València la seva *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*.²⁹ I dedicà el primer capítol de la seva obra a parlar "De la origen y susceso de la ínclita familia de Borja", en el qual, després de tractar de Carles de Borja, de la seva muller i fills, entrà en el vidriós tema dels orígens de la família. Intentà primer justificar la incertesa d'aquests orígens, donant-ne la culpa als musulmans, que destruïren totes les escriptures:

Para tratar de la antigüedad de la familia Borja, se ha de advertir los que escriviremos de las otras familias militares, que ella y las más de las otras familias son tan antiguas que no podemos hallar sus orígenes. Porque si fueron de España, con la pérdida de España año de DCCXIII que los agarenos la devastaron y ocuparon, todos los nobles de sangre más ilustres se perdieron y sus escripturas se rasgaron y assí quedaron sin prueba de su origen.³⁰

I més endavant:

Y aunque [...] no podemos rastrear de donde de más allá es su origen, contentarnos emos, como se haze en otros muchos illustres linages que se contentan con ser de la conquista. Y con esto al presente nos basta saber que los de la ínclita casa de Borja vinieron con la conquista de este reyno ya cavalleros en sangre y valentía.³¹

Vicianà aporta documentació dels primers Borja a partir de 1240 i aconsegueix amb això confirmar la confusió entre la branca dels Borja dits menors amb la dels Gil de Borja "esclarecidos". I és interessant l'aportació de dues anècdotes que serveixen per a explicar la predestinació d'Alfons de Borja a la seu pontifícia: la profecia de sant Vicent Ferrer que seria un gran prelat de l'Església, i la de fra Escuder que li recomanà que anés a Roma perquè havia de ser papa.³² Orígens divins que tancaven qualsevol altra elucubració i demostraven que a València, si més no als anys seixanta del segle XVI, la llegenda negra del Borja no era literàriament esgrimida.

²⁸ ZURITA, 1967-1977: VII, 130-131 (llibre XVI, cap. XXXII).

²⁹ VICIANA, 1972: II, 7-8.

³⁰ Ibíd.: II, 12 (fol. Vv).

³¹ Ibíd.: II, 13 (fol. VIr).

³² Vegeu, sobre les profecies de sant Vicent Ferrer, REQUESENS, 2006-2007.

Gaspar Escolano, en la seva *Historia de Valencia*, publicada el 1610, resoldria el problema dels orígens del llinatge borgià fent-los procedir de la família reial aragonesa: Pedro Atarés, nét de Ramir I d'Aragó, senyor de Borja per donació d'Alfons el Bataller el 1128, fundador posteriorment del monestir de Veruela i relacionat també amb San Juan de la Peña. Hi podia ajudar que l'escut portava els quatre pals i un bou, que passaria al llinatge dels Borja valencians. D'aquesta manera, els nostres Borja passaven a ser de sang reial. Això interessava especialment els Borja ducs de Gandia per tal de contrarestar el prestigiós origen dels seus veïns els Centelles comtes d'Oliva, potenciat per una cort literària famosa promoguda pels mateixos comtes, que eren, també, poetes.³³ Escolano tragué, en part, la informació dels *Anales* de Jerónimo Zurita (1562), on tracta de Pedro Atarés amb certa cautela sobre la veracitat dels seus orígens, però admet que fou un candidat sòlid a la successió del tron a la mort d'Alfons el Bataller (1134), candidatura que finalment perdé en ser elegit Ramir el Monjo. Zurita, però, no estableix cap lligam amb els Borja valencians, com ho farà Escolano.³⁴

És durant el govern del duc Carles de Borja (1550-1592), durant el qual el ducat de Gandia s'estabilitzà, que trobarem també les primeres lloances explícites a membres de la família Borja. I en la literatura pastoral. El poeta cortesà d'origen portuguès Jorge de Montemayor, en els seus *Siete libros de La Diana*, publicats a València el 1559,³⁵ cita entre les dames valencianes que elogia algunes del llinatge Borja: dues filles del tercer duc de Gandia Joan de Borja i Enríquez, Magdalena i Margarida. Isabel de Borja (1532 - vers 1558), potser una filla del duc sant Francesc de Borja. Elogia igualment dues altres dames de la branca dels Borja-Llançol emparentades amb el ja esmentat Roderic de Borja-Llançol i de Montcada: Caterina del Milà i una neboda d'aquesta, Joana Català, casada amb Lluís de Borja-Llançol. També apareix una néta de Roderic, Àngela de Borja i d'Aguilar. Finalment, cita una néta del bisbe de Teano Francesc de Borja i de Cardador, Isabel de Borja i Joan. D'un total de 26 "ilustres damas de Valencia", les de la família Borja són només sis i no pas les més "il·lustres", però sí represen-

³³ Anyés era preceptor del nebot i hereu de Serafi de Centelles, Francesc Gilabert de Centelles († 1552).

³⁴ ESCOLANO, 1967: II, 432-433, i IV, 198-199: "por fe y testimonio de memorias antiguas halladas en Aragón (que he visto por mis ojos) que Don Pedro de Atharés, de la casa y sangre real, dió principio, después que fue señor de la ciudad de Borja, al nuevo apellido de Borja que el tomó. Y aunque Çurita refiere de passo, que murió sin hijos varones (en que pudo engañarse, por no haver reparado con cuydado en ello) siquiera por hembra o bastardía, quedaron de su sangre y descendencia cavalleros que conservaron el apellido de aquel solar. Quando cayó este príncipe en desgracia y aborrecimiento de los aragoneses (que retrocedieron de la intención que traían de hazerle su rey, por su altivez y soberbia) se llevó tras sí los de su linaje, y por hallarse desvalidos, poco a poco se fueron esparciendo por Aragón, Navarra y faldas de los Pirineos; y aunque algo escurecidos por el desdén mudable del mundo, pero siempre con el brío y presumpción antigua de ser tan hidalgos como el Rey".

³⁵ MONTEMAYOR, 1991. Magdalena (1536/1537-1592), casada amb el comte d'Almenara Ferran de Pròixida i del Milà, i Margarida (1538-1573), casada amb Frederic de Portugal. Isabel de Borja (1532 - vers 1558), filla de sant Francesc de Borja, casada el 1548 amb el marquès de Dénia Francisco Gómez de Sandoval; Caterina del Milà, casada amb Jeroni de Cabanyelles, casat en primeres núpcies amb Helena Borja, filla de Roderic.

tatives de les principals branques de la família. Les lloances són típiques d'aquest gènere literari i no aporten res, fora del tòpic convencional.

El cas de Gaspar Gil Polo († 1585), en la seva *Primera parte de Diana enamorada*, publicada a València el 1564, ja és més complex. La llista de personatges il·lustres evocats per Nèstor en *El canto del Turia* passa de cinquanta noms, una llista molt més llarga que no les anteriors citades.

La nòmina és encapçalada, aquesta vegada, pels dos papes Calixt III i Alexandre VI, dos Borges, esmentats i lloats com a pastors (pel fet de ser papes), en certa manera, de la noblesa lletrada valenciana:³⁶

De aquí los dos pastores estoy viendo
Calixto y Alexandre, cuya fama,
la de los grandes Césares venciendo,
desde el Atlante al Mauro se derrama:

I els segueix el “valent” Cèsar Borja, predestinat, però, a una mort cruel:

De cuya ilustre cepa veo nascido
aquel varón de pecho adamantino.
por valerosas armas conocido,
César romano y Duque valentino,
valiente corazón, nunca vencido.

Els Borja més conspicus i més bescantats per la llegenda són ací elogiat i encapçalen els poetes valencians, tot i que cap dels tres no consta com a poeta.

La lloança de Cèsar fa referència a la brillantor de les armes. I per això esmenta tot seguit Hug de Montcada i de Cardona, el seu lloctinent i també lloctinent general de Sicília, de qui lloa també la faceta de guerrer.

Més endavant, Gil Polo citarà encara una destacada personalitat borgiana: el darrer mestre de Montesa (1540-1587) i primer marquès de Navarrès, fill del duc de Gandia Joan de Borja i Enríquez, Pere Lluís Galceran de Borja i de Castre-Pinós (1528-1592). Personatge turbulent, implicat en bandositats nobiliàries, fou destinat com a capità general a les places africanes d'Orà i Mazalquivir el 1567. El 1572, acusat davant la Inquisició de sodomia per Miquel de Centelles-Calatayud,³⁷ retornà a València i va deixar el seu germà a Àfrica. Absolt, el 1590 serà nomenat lloctinent general de Catalunya, càrrec que exercia quan morí. Sembla que un dels motius principals del seu procés

³⁶ Segueixo l'edició de Rafael Ferreres (GIL POLO, 1962).

³⁷ Miquel de Centelles mantenia una rivalitat personal d'anys amb el mestre de Montesa. Ell i el seu germà Jaume foren els principals testimonis contra el mestre. Un altre germà seu, Gaspar de Centelles, fou sentenciat a mort per la Inquisició el 1564 per luteranisme; el mateix Miquel seria processat per sodomia el 1576 (GARCÍA MARTÍNEZ, 1980: 39-47). Per a la relació epistolar entre Gaspar de Centelles i el luterà Sigismondo Arquer, vegeu COCCO, 1986.

fou el desig del rei d'incorporar a la corona l'orde de Montesa.³⁸ Mantingué una petita cort literària: el poeta valencià Jeroni Sentpere li dedicà el 1554 el seu *Libro de la cavallería celestial del pie de la rosa fragante*; el 1555, un altre poeta, Francisco Garrido de Villena, li dedicà la seva versió castellana de l'*Orlando innamorato* de Matteo Maria Boiardo. El seu comanador de Montesa Jaume Joan Falcó li dedicà unes poesies llatines, publicades pòstumament el 1600. A la llista de Gil Polo el seguia, tot seguit, un “nebot” del mestre de Montesa (no fill d'ell, com afirma Polo, sinó fill del seu germanastre el IV duc sant Francesc), Joan de Borja i de Castro (1533-1606), alt funcionari reial que publicarà a Praga en 1581-1584 les seves *Empresas morales*, dedicades a Felip II. A ell i al seu “oncle”, Gaspar Gil Polo dedicà els elogis.³⁹

Els Borja elogiat al *Canto del Turia* es troben situats més o menys dins d'un ordre contextual: inicia el cant amb els dos papes Borja, que havien estat, a més, arquebisbes de València. Són els pastors pròpiament del ramat d'il·lustres valencians. A aquests s'ajunten Cèsar Borja, que també havia estat arquebisbe de València, i Hug de Montcada (vers 1499-1503). A continuació, tres representants de les lletres humanístiques: Lluís Vives, Honorat Joan i Pere Joan Nunyes.⁴⁰

Aborda tot seguit la nòmina dels poetes, que inicia amb Ausiàs Marc, junt amb Pere, Jaume i Arnau Marc;⁴¹ més endavant figura Jaume Roig i els poetes que formaven part de l'edició valenciana de 1561.⁴² Segueix un altre grup, relacionat amb la cort dels

³⁸ SUÁREZ MONTAÑÉS, 2005. Suárez (1552-1624), soldat destinat a les places africanes, escriví una biografia dels dos germans Borja a Àfrica. L'autor intentà en va que el duc de Gandia Carles de Borja assumís les despeses de l'edició de la seva obra, i més tard, retornat a València el 1604, ho provà infructuosament amb el tercer fill de Francesc de Borja, Joan de Borja, que moria poc després. El mestre de Montesa havia caigut definitivament en desgràcia. Tot i això, Suárez consideraria que, de tots els de l'orde de Montesa, “ninguno fue más valeroso por su misma persona” i “fue aventajado” perquè sabé fer front al governador d'Alger Aluchali (ibíd.: 424).

³⁹ GIL POLO, 1962: 159. “Quando en el grande Borja, de Montesa / maestro, tan magnánimo imagino, / que en versos y en cualquier excelsa empresa / ha de mostrar valor alto y divino, / parésceme que más importa y pesa / mi buena suerte y próspero destino, / Que cuanta fama el Tiber ha tenido. / A ti del mismo padre y mismo nombre / y misma sangre altísima engendrado, / clarísimo Don Juan, cuyo renombre, / será en Parnaso y Pindo celebrado, / pues ánimo no habrá que no se asombre / de ver tu verso al cielo levantado; / las Musas de su mano en Helicon / te están aparejando la corona”.

⁴⁰ En primer lloc Joan Lluís Vives, que, als anys seixanta, continuava més aviat censurat per la Inquisició, però que aconseguia sobreviure en els cercles universitaris; el professor universitari Pere Joan Nunyes, autor de diverses obres sobre Aristòtil i sobre oratòria, entre les quals, la més difosa, *Institutiones oratoriae collectae*, 1551.

⁴¹ Aquests tres darrers potser els coneixia d'alguna còpia manuscrita del *Cançoner d'obres enamorades*. D'Ausiàs Marc havien sortit, a les premses valencianes, una edició parcial bilingüe català-castellà a cura del comanador de Sant Joan i poeta Baltasar Escrivà de Romaní, el 1539. Gil Polo segurament utilitzaria, però, l'edició ausiasmarquiana de Jorge de Montemayor (1560), en la qual, a més de Baltasar Escrivà de Romaní, figuraven uns sonets d'un altre poeta citat per Polo, Cristòfor Pellicer. Vegeu LÓPEZ CASAS, 2003: 79-110; DURAN, 2004: 573-592.

⁴² ROIG, 1561. Aquesta edició incloïa el *Llibre de les dones més verament dit de consells* de Jaume Roig, a més d'altres obres com la *Disputa o procés de viudes e donzelles* d'Andreu Martí Pineda (amb intervenció de Jaume Ciurana), el *Procés de les olives* i el *Somni de Joan Joan* de Bernat Fenollar i Narcís Vinyoles, la *Brama de llauradors* de Jaume Gassull, tot amb un pròleg d'Onofre Almudèver.

ducs de Calàbria, amb Baltasar Escrivà de Romaní,⁴³ Joan Ferrandis d'Herèdia⁴⁴ i Andreu Martí Pineda.⁴⁵ Entre els autors de llibres de cavalleries té en compte Jerónimo de Urrea,⁴⁶ Francisco Garrido de Villena,⁴⁷ Nicolau Espinosa⁴⁸ i Jeroni Sentpère.⁴⁹ Finalment, clou la llista el poeta Marc Antoni Aldana, parent del tortosí Cristòfor Despuig. Tots aquests poetes tenen en comú que havien vist publicada la seva obra pels anys 1560. Vol dir que Gaspar Gil Polo seleccionà la seva nòmina a partir de la bibliografia recent i no, necessàriament, per un coneixement individualitzat i directe dels autors.

Fins ara, cap rastre de la llegenda negra. Però aquesta arribà finalment a València, possiblement via cort imperial. El cronista asturià Gonzalo Fernández de Oviedo (1478-1557) degué jugar-hi algun paper. Havia estat al servei del cardenal Joan de Borja-Llançol i, en morir aquest, passà a Nàpols, al servei del rei Frederic de Nàpols fins a la seva expulsió. Posteriorment passà a la cort reial castellana i a les Índies, com a cronista. L'obra que ara ens interessa és la titulada *Batallas y quinquagenas*, que redactà a partir del 1535 i deixà inacabada i manuscrita. La còpia més completa conté 132 diàlegs dedicats a membres de la noblesa hispànica. Una petita part és dedicada als II, III i IV ducs de Gandia (Joan de Borja, assassinat a Roma, Joan de Borja i Francesc de Borja), als dos germans cardenals arquebisbes de València Joan i Pere Lluís de Borja-Llançol, i al fill del papa Jofré de Borja, príncep de Squillace. No hi consta Cèsar Borja, tot i que se'n parla molt, indirectament, com a autor de diversos assassinats. I sí que tenen diàleg propi alguns personatges col·laterals com el duc de Bisceglie Alfons d'Aragó, casat amb Lucrècia Borja, el virrei de Nàpols Ramon de Cardona i el de Sicília Hug de Montcada.

Dedica la seva atenció sobretot als assassinats atribuïts a Cèsar Borja: el d'Alfons d'Aragó, duc de Bisceglie (1498), marit de Lucrècia Borja,⁵⁰ el del duc de Gandia i el del mateix papa.⁵¹ I comenta:

⁴³ Sobre Baltasar Escrivà de Romaní, vegeu més amunt, nota 21.

⁴⁴ Joan Ferrandis d'Herèdia (1562) ja havia mort el 1549; la seva obra fou editada pòstumament.

⁴⁵ Andreu Martí Pineda ja era conegut des de la seva intervenció al certamen de Santa Caterina de 1532 i per la seva participació en l'edició de ROIG, 1561.

⁴⁶ Jerónimo DE URREA (1549), autor de l'*Orlando furioso*, obra reimpressa repetides vegades, el 1564 a Barcelona.

⁴⁷ Francisco GARRIDO DE VILLENA, *El verdadero suceso de la famosa batalla de Roncesvalles* (1555) i la versió castellana de l'*Orlando enamorado* de Boiardo, dedicada a Pere Lluís Galceran de Borja (1555).

⁴⁸ Nicolás ESPINOSA, *Segunda parte de Orlando*, dedicada al comte d'Oliva Francesc Gilabert de Centelles i publicada el 1555.

⁴⁹ Jerónimo SEMPERE, *La Carolea* (1560). Sobre els poemes èpics, CHEVALIER, 1966, i PIERCE, 1961, així com la tesi doctoral de VILÀ I TOMÀS, 2003.

⁵⁰ FERNÁNDEZ DE OVIEDO, 1989: "aquesta [muerte] deste Duque don Alonso de Aragón, su cuñado, fue muy fea cosa, e no de tan esforçado ombre como algunos que no conocieron al Duque don Cesar de Borja le hazen, sino hecho de traydor e covarde, e sobreseguro".

⁵¹ *Ibíd.*: 44.

Ved qué cosa pudo ser más abominable, ni desastrada ante Dios, ni tan monstruosa e orrandia e diabólica, ni de más espanto que las muertes desde señor [*i. e. el duc de Bisceglie*] e del Duque de Gandía. E que allí donde los cathólicos van a buscar la absolución de sus culpas e pecados, verlos tan grandes u excesivos en la misma yglesia e casa e hijos del Sumo Pontífice.⁵²

També li adjudica la mort de Perotto.⁵³ De la crema se salva tanmateix Lucrècia Borja, a qui conegué a Ferrara: “persona muy hermosa, sabia e valerosa señora, e por dicho de muchos de aquellos tiempos era raríssima e pocas a ella semejantes cuyas exçelencias no se podrían dezir sin muchos renglones ni en poco tiempo, a la qual yo vi muchas vezes”.⁵⁴ I no cal dir el seu amo el cardenal Joan de Borja-Llançol i el germà d’aquest, Pere Lluís, també cardenal.⁵⁵

L'autor que tingué, però, més difusió, fou l'historiador aragonès Jerónimo Zurita en la seva *Historia del rey don Hernando el Católico: de las empresas y ligas de Italia*, publicada en cinc volums a Saragossa, el 1580, on no s'estigué de criticar obertament sobretot Cèsar Borja, especialment quan dimití de cardenal i passà a combatre al servei del rei de França. Els seus judicis mantenen el to dels pamflets anteriors, però la intencionalitat és més política que no moral, perquè –segons ell– Cèsar havia traït el seu rei Ferran el Catòlic. Per això el titlla de “fiera cruel”, ple de “liviandad y grande osadía e insolencia”.⁵⁶ L'acusa extensament de matar el duc Alfons d'Aragó, marit de Lucrècia Borja.⁵⁷ També de la mort per verí del papa el 1503.⁵⁸ I descriu la mort de Cèsar el 1507 a Pamplona, el seu primer bisbat, com un càstig diví: “así acabó el duque sus días, que poco antes era el verdugo y cuchillo de Italia”.

EPÍLEG

Com a resum podríem dir que la llegenda negra que s'anà formant a Itàlia sobretot en els cercles diplomàtics i es consolidà com a tema propagandístic en els medis reformadors catòlics i principalment protestants, tingué poca incidència al País Valencià, i encara aquesta no hi arribà fins a la segona meitat del segle XVI, i possiblement via cort imperial i no directament via Itàlia.

Els Borja, tant Alexandre VI com els ducs de Gandia, hagueren de fer un gran esforç per dignificar els seus orígens menestrals, per tal de poder ascendir en l'escala social. Amb aquesta finalitat hagueren de rivalitzar amb l'origen carolingi difós pels

⁵² *Ibíd.*: 45.

⁵³ *Ibíd.*

⁵⁴ *Ibíd.*: 43.

⁵⁵ *Ibíd.*: 450-455.

⁵⁶ ZURITA, 1989-1996: II, 130.

⁵⁷ *Ibíd.*: 229.

⁵⁸ *Ibíd.*: 169.

Centelles comtes d'Oliva (Espinosa) i no fou fins als anys seixanta del segle XVI, coincidint amb la caiguda en desgràcia d'alguns membres dels Centelles, perseguits per la Inquisició, que els Borja ducs de Gandia pogueren sobreposar-se, primer enllaçant amb aquests i després *fabricant* el seu entroncament amb la casa reial d'Aragó.

Un punt a destacar: tots els que exalçaren els Borja ho feren en castellà. És evident que fou obra principalment de cortesans i homes d'armes, llevat del cas especial de Gaspar Gil Polo, que era notari i després lloctinent del batlle general de València, però molt lligat a la noblesa i a les autoritats valencianes.

Finalment, un aspecte important a tenir en compte: l'escassetat de textos contraris als Borja. N'hem vist alguns de burlescos. Possiblement n'hi hagué d'altres, potser relacionats amb l'estàtua anomenada Gonari de València que, com Pasquí a Roma, devia dir les veritats o els rumors de forma anònima. Però no ens consta què deia, només la seva existència, gràcies al col·loqui entre les dues estàtues, la romana i la valenciana, escrit per Joan B. Anyés.⁵⁹ Aquest suposat silenci al País Valencià podria respondre al gran poder que hi exercien els ducs de Gandia, poder polític i econòmic. Per exemple, durant les Germanies, els dirigents agermanats, especialment els de Gandia, lluitaren contra el duc. Però estaven vinculats laboralment o econòmicament a ell a través del negoci de la canyamel: no és estrany que fossin més aviat moderats en les crítiques. Més tard, en època del duc sant Francesc de Borja, el creixent poder dels jesuïtes degué contrarestar la mala fama dels Borja. Foren una família de grans contrastos que incloïa criminals, però també sants. A la Península ibèrica la mala fama es difongué especialment a la cort reial i en els medis cortesans amb una motivació possiblement més política que no moral.

Novembre 2007

BIBLIOGRAFIA

- ANNIO, 1498: ANNIO DE VITERBO, *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, Roma, 1498.
- ANYÉS, 2001: Joan Baptista ANYÉS, *Obra profana. Apologies, València 1545*, a cura de M. Duran i E. Duran, Barcelona, 2001.
- BATLLORI, 1994: Miquel BATLLORI, *La família Borja*, València: Tres i Quatre, 1994 (Obra completa, IV).
- BOIARDO, 1555: Matteo Maria BOIARDO, *Los tres libros de [...] llamados Orlando enamorado*, versió castellana de F. Garrido de Villena, València: Joan Mei, 1555.
- Cancionero de obras de burlas*, 1978: *Cancionero de obras de burlas provocantes a risa*, a cura de Frank Domínguez, València: Albatros, 1978. [València, 1519. Hi ha una edició de Madrid: Akal, 1974]

⁵⁹ ANYÉS, 2001: 364-385, col·loqui de Pasquí i Gonari.

- CANTALICIO, 1996: Giambattista CANTALICIO, *Bucolica. Spectacula Lucretiana*, a cura de L. Monti Sabia i G. Germano, Messina, 1996. [Text assequible a la web *Biblioteca Italiana*, a cura de la Universitat de La Sapienza de Roma, 2004, <http://www.bibliotecaitaliana.it/index.php>. En preparació, edició a cura de Jordi Pérez Durà, Ferran Grau Codina i J. M. Estellés (Biblioteca Borja Minor)]
- CARBONELL, 1992: Marià CARBONELL, "Sobre la iconografia de l'apartament Borja del Vaticà", dins MENOTTI, *Els Borja*, p. 389-487.
- CASTILLO, 1882: Hernando DEL CASTILLO, *Cancionero general*, a cura de José Antonio de Balenchana, Madrid, 1882 (Sociedad de Bibliófilos Españoles, 21). [Ed. facsímil de València, 1511. N'hi ha edició recent a cura de J. González Cuenca, 5 vol., Madrid: Castalia, 2004]
- CHEVALIER, 1966: Maxime CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne (1530-1650). Recherches sur l'influence du "Roland furieux"*, Bordeus: Institut d'Études ibériques et ibéro-américaines de l'Université de Bordeaux, 1966.
- COCCO, 1986: Marcello M. COCCO, *Sigismondo Arquer dagli studi giovanili all'auto-dafe*, Càller: Edizioni Castello, 1986.
- Dechado de amor*, 1959: *Dechado de amor hecho por Vázquez a petición del Cardenal de Valencia enderezado a la Reina de Nápoles*, dins A. RODRÍGUEZ MOÑINO, *Suplemento al Cancionero General de Hernando del Castillo*, Madrid, 1959. [També dins M. MENÉNDEZ Y PELAYO, *Orígenes de la novela*, [1952], p. 48-55]
- DURAN, 2004: Eulàlia DURAN, "La valoració renaixentista d'Ausiàs Marc", dins *eadem*, *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, a cura de Maria Toldrà, València: Edicions Tres i Quatre, 2004, p. 573-592. [1a edició de 1997]
- ESCOLANO, 1967: Gaspar ESCOLANO, *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia*, I, València, 1967. [Ed. facsímil de València, 1610-1611]
- ESPINOSA, 1555: Nicolás ESPINOSA, *Segunda parte de Orlando, con el verdadero suceso de la famosa batalla de Roncesvalles, fin y muerte de los doce Pares de Francia*, Saragossa, 1555; Anvers, 1556, 1557, 1559; Alcalà, 1579.
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, 2005: Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI y los Reyes Católicos. Relaciones político-eclesiásticas (1492-1503)*, Roma: Edizioni Università della Santa Croce (Dissertationes. Series Theologica, XVI).
- FERNÁNDEZ DE HEREDIA, 1955: Juan FERNÁNDEZ DE HEREDIA, *Obras*, a cura de Rafael Ferreres, Madrid: Espasa-Calpe, 1955 (Clásicos Castellanos, 39). [1a ed.: *Las obras [...] así temporales como espirituales*, València, 1562]
- FERNÁNDEZ DE OVIEDO, 1989: Gonzalo FERNÁNDEZ DE OVIEDO, *Batallas y quinquagenas*, a cura de Juan B. Avallé-Arce, Salamanca: Diputación de Salamanca, 1989.
- GARCÍA MARTÍNEZ, 1980: Sebastià GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolers, corsaris i moriscos*, València: Tres i Quatre, 1980.

- GARRIDO DE VILLENA, 1555: Francisco GARRIDO DE VILLENA, *El verdadero suceso de la famosa batalla de Roncesvalles*, València: Joan Mei, 1555.
- GIL POLO, 1962: Gaspar GIL POLO, *Diana enamorada*, a cura de Rafael Ferreres, Madrid: Espasa-Calpe, 1962 (Clásicos Castellanos). [Nova edició a cura de F. López Estrada, Madrid: Castalia, 1987]
- GREGOROVIVUS, 2007: Ferdinand GREGOROVIVUS, *Lucrecia Borja a partir de documents i epistolaris del seu temps*, pròleg d'E. Duran, edició a cura de M. Toldrà, traducció de S. Moranta, València: Tres i Quatre; IIEB, 2007 (Biblioteca Borja, 4).
- GUICCIARDINI, 1968: Francesco GUICCIARDINI, *Storie fiorentine*, a cura de Roberto Palmarochi, Bari: Gius. Lazerta & Figli, Bari, 1968 (Scrittori d'Italia, 134). [Ed. anastàtica de Bari, 1931]
- LAWE, 1998: Kari LAWE, "La llegenda dels Borja: les fonts contemporànies i la seua funció", dins *L'Europa renaixentista. Simposi internacional sobre els Borja*, Gandia: Ajuntament de Gandia; CEIC Alfons el Vell; València: Tres i Quatre, 1998, p. 63-81.
- LÓPEZ CASAS, 2003: Maria Mercè LÓPEZ CASAS, "La recepció d'Ausiàs March al segle XVI: l'edició de Romaní (1539)", *Caplletra*, 34 (2003), p. 79-110.
- MENOTTI, 1992: Mario MENOTTI, *Els Borja*, a cura de M. Batllori, S. I., i Ximo Company, traducció de Júlia Benavent, València, 1992.
- MONTEMAYOR, 1560: Jorge DE MONTEMAYOR, *Primera parte de las obras del [...] A. M., Traducidas de lengua lemosina en castellano*, València, 1560.
- MONTEMAYOR, 1991: Jorge DE MONTEMAYOR, *Los siete libros de La Diana*, a cura d'Asunción Rallo, Madrid: Cátedra, 1991. [Una altra edició a cura de J. Montero i estudi preliminar de J. B. Avallé-Arce, Barcelona: Crítica, 1996]
- NUNYES, 1551: Pere Joan NUNYES, *Institutiones oratoriae collectae*, València, 1551.
- PARISI, 2003-2004: Ivan PARISI, "L'ambasciatore Joan Escrivà de Romaní i Ram e il Libro delle Cartas Reales. Nuove fonti per lo studio delle relazioni tra la monarchia di Spagna e il regno di Napoli alla fine del '400", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XLIX (2003-2004), p. 172-189.
- PEREA RODRÍGUEZ, 2003: Óscar PEREA RODRÍGUEZ, "Valencia en el Cancionero General de Hernando del Castillo: los poetas y los poemas", *Dicenda. Cuadernos de Filología Hispánica*, 21 (2003), p. 227-251.
- PÉREZ DURÀ, 2008: Jordi PÉREZ DURÀ, "Els *Spectacula Lucretiana* de G. Cantalicio: un poemari en honor dels Borja a la Biblioteca Valenciana", dins *El cardenal Margarit i l'Europa quatrecentista. Actes del Simposi Internacional. Universitat de Girona, 14-17 de novembre de 2006*, Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 2008, p. 205-220.
- PHILIPS, 1977: Mark PHILIPS, *Francesco Guicciardini: The Historian's Craft*, Manchester: Manchester University Press, 1977.
- PIERCE, 1961: Frank PIERCE, *La poesia épica del Siglo de Oro*, Madrid: Gredos, 1961 (Biblioteca Románica Hispánica. Estudios y ensayos, 51).

- PLATINA, 1913-1932: PLATINA, *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*, a cura de G. Gada, Città di Castello, 1913-1932 (Rerum Italicarum Scriptores, III/1).
- Qüestió de Amor, 1995: Qüestió de Amor, a cura de Carla Perugini, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1995. [Nova edició a cura de F. Vigier, París: Publications de la Sorbonne; Presses de la Sorbonne Nouvelle, 2006]
- REQUESENS, 2006-2007: Joan REQUESENS I PIQUER, "Vaticinis borgians o vicentins per a major glòria de...", *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians*, 1 (2006-2007), p. 1-50. [<http://www.elsborja.org/revista.php>]
- RODRÍGUEZ MOÑINO, 1959: Antonio RODRÍGUEZ MOÑINO, *Suplemento al Cancionero General de Hernando del Castillo*, Madrid, 1959.
- ROIG, 1561: Jaume ROIG, *Llibre de les dones més verament dit de consells*, València, 1561.
- SANCHIS SIVERA, 2001: J. SANCHIS SIVERA, *Dietari del Capellà d'Anfós el Magnànim*, a cura de Jaume J. Chiner Gimeno, València: Ajuntament de València, 2001. [Amb ed. facsímil del ms. i de l'edició de València, 1932]
- SENTPERE, 1560: Jeroni SENTPERE, *La Carolea*, València, 1560.
- SUÁREZ MONTAÑÉS, 2005: Diego SUÁREZ MONTAÑÉS, *Historia del Maestre último que fue de Montesa y de su hermano don Felipe de Borja, la manera como gobernaron las plazas de Orán y Maçalquivir [...] siendo allí capitanes generales*, a cura de Miguel A. De Bunes y Beatriz Alonso Acero, València: Institució Alfons el Magnànim, 2005. [Una altra ed. a cura de F. Guillén Robles, Madrid: M. Tello, 1889]
- URREA, 1549: Jerónimo DE URREA, *Orlando furioso*, Anvers, 1549. [Reimprès repetides vegades, el 1564 a Barcelona]
- VICIANA, 1972: Martín DE VICIANA, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, II, València, 1972. [Ed. facsímil de València, 1564]
- VILÀ I TOMÀS, 2003: Lara VILÀ I TOMÀS, *Épica e imperio. Imitación virgiliana y propaganda política en la épica española del siglo XVI*, 2003. [Tesi presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona el 2001. Versió digital: <http://www.tdx.cat/TDX-1021103-175052>]
- XIMÉNEZ, 1511: XIMÉNEZ, *Purgatorio de amor*, dins *Cancionero general*, València, 1511.
- ZURITA, 1967-1977: Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, 8 vol., a cura d'Ángel Canellas López, Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1967-1977.
- ZURITA, 1989-1996: Jerónimo ZURITA, *Historia del rey don Fernando*, 5 vol., més un sisè amb índexs, a cura d'Ángel Canellas López (†), Magdalena Canellas Anoz i Antonio J. López Gutiérrez, Saragossa: Gobierno de Aragón; Departamento de Educación y Cultura, 1989-1996.